

УДК 321.7-056.157 (470+571) “1991/2008”
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.26>

ВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДО ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: ІСТОРІЯ УЗУРПАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ У РОСІЇ (1991–2008 РР.)

Микола Бушев

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто особливості централізації політичної влади у Росії під час правління Б. Єльцина та В. Путіна. Централізація розглядається як структурна концентрація політичної, організаційної, інституційної влади та відповідних повноважень в одній політичній інституції, групі чи окремому політичному суб'єкті. Стаття визначає головні аспекти та особливості становлення централізованого уряду Росії у 1991-2008 рр. Окреслено структурні та якісні зміни у політичній системі, суспільно-політичному та правовому полі, медіапросторі, а також здійснено аналіз еволюції засобів узурпації влади у історичній ретроспективі. Визначено характерні ознаки формування структури політичного управління та становлення квазідемократичного режиму Російської Федерації.

Крім цього, поняття децентралізації та централізації розглянуті крізь призму багатосторонніх взаємовідносин окремих суб'єктів та інститутів всередині РФ. Досліджено механізми становлення та модифікації політичного режиму та їхній вплив на взаємозв'язок між політичним керівництвом, олігархатом та криміналізованими політичними лобістами. Проаналізовано структуру політичної системи на шляху її трансформації та визначено основні схеми узурпації державної влади.

Науковий інтерес до проблеми централізації політичної влади зумовлений посиленням та збільшенням впливу авторитарних режимів у світі. Централізація влади як унікальне явище за своєю суттю потребує постійного наукового опрацювання у контексті функціонування та еволюції політичних режимів у сучасному світі.

Ключові слова: централізація, децентралізація, політична система, узурпація, опозиція, авторитарний режим, квазідемократія, Російська Федерація.

Централізація політичної влади є основним трендом розвитку в Росії, що не змогла оговтатись від імперіалізму СРСР після його розпаду. Усі спроби організації влади закінчувались узурпацією й тотальним суб'єктивізованим контролем над політичною системою.

На момент краху комунізму в 1991 р. в Росії був створений інститут президентства, парламент та успадкована від Радянського Союзу конституція. Посаду президента займав Б. Єльцин з 10 липня 1991 р. по 31 грудня 1999 р. Він отримав демократичний мандат на виборах 12 червня 1991 р., набравши 57,3% голосів у боротьбі проти комуністичної опозиції. Не менш важливим у контексті прийняття політичних рішень інститутом став російський парламент, обраний 4 березня 1990 р. Нормативним документом, що визначав державний устрій і принципи функціонування усіх органів влади була конституція Радянської Росії 1978 р. Де-факто, цей документ був пережитком конституції СРСР 1977 р., що ніколи не закріплював демократичні принципи управління державою, а тому був цілком формальним у контексті розвитку демократичного режиму. Як зауважують британські дослідники К. Росс та А. Кемпбелл, необхідність утвердження інститутів президентства та парламентаризму в Росії була зумовлена початком трансформаційних процесів політичної системи, що супроводжувалися гострим конфліктом між політичними

елітами, тривалою економічною кризою та відмовою від радянських принципів управління державою [5, с. XIV-XV].

Тож одразу після невдалого перевороту в серпні 1991 р. Б. Єльцин розпускає КПРС. Поразка путчу фактично унеможливила ефективну діяльність існуючих радянських політичних інститутів. Влада переходить до державних інституцій, яким катастрофічно не вистачало досвіду управління [1]. Особливого значення для централізації влади Б. Єльцина набули три події, що відбулися у 1992–1993 рр. Першою з них став стрімкий перехід влади до регіональних суб'єктів. Республіки, що були виділені на основі етнічної належності, стали проблемними у плані політичного та економічно-соціального управління, оскільки мали більше прав, ніж інші регіони. Наприклад, Чеченська Республіка Ічкерія наполягала на статусі союзної республіки і проголосила себе незалежною в 1991 р. Б. Єльцин фактично підтримав цю позицію, дозволивши Татарстану та Башкортостану, двом великим мусульманським республікам, «взяти стільки суверенітету, скільки вони могли проковтнути» [2, с. 192]. Таким чином Б. Єльцин намагався отримати підтримку олігархів та лобістів з метою розширення їхніх повноважень та подальшої децентралізації.

У березні 1992 р. Б. Єльцин ратифікує федеративний договір, що конститує децентралізацію влади. Одразу після його підписання розпочалась запекла боротьба між президентом та його реформаторським урядом, з одного боку, та російським парламентом під керівництвом Р. Хасбулатова, з іншого. Верховна Рада РФ та З'їзд народних депутатів РФ, обраний ще у березні 1990 р., на практиці виявилися дезорганізованими та недієздатними. Прокомуністичні парламентарі критикували президентську владу, ринкові економічні реформи та будь-які спроби стабілізувати фінансову ситуацію у країні. За відсутності компромісу обидві сторони загострили боротьбу і у вересні-жовтні 1993 р. ситуація стала неконтрольованою. Зокрема, Б. Єльцин розпускає Верховну Раду РФ та З'їзд народних депутатів РФ, що стало приводом до збройного повстання. Засобом мобілізації силових органів він придушив заколот ціною життя (за офіційними даними) 158 осіб.

У результаті 12 грудня 1993 р. було затверджено нову конституцію, в якій була закріплена сильна президентська влада, та обрано новий двопалатний парламент – Федеральні Збори у складі Державної Думи та Ради Федерації. Тож Б. Єльцину вдалося створити систему, що надавала йому повноваження для досягнення як особистих, так і колективних інтересів окремих впливових лобістів (олігархів).

Поки російська політична система залишалася слабкою вплив олігархів та кримінальних авторитетів як у регіонах, так й у Кремлі невпинно зростав. Зауважимо, що, починаючи з 1993 р., у Росії почав формуватися новий клас приватних бізнесменів, пов'язаних із владою – олігархів. У цьому контексті Дж. Фінкенауер та Ю. Воронін вводять поняття «номенклатурного капіталізму», що проникає у всі мережі політично-економічних відносин й встановлює новий порядок у сфері прийняття політичних рішень. Номенклатурний капіталізм, за їхнім визначенням – «це мережа політичних, економічних і соціальних зв'язків та угод між політиками, олігархами та колишніми працівниками КДБ, створених для управління державою у політичній та економічній сфері». Отже, держава фактично не відігравала ролі у розвитку політичних, економічних та соціальних відносин, в той час як криміналізована політична верхівка отримала змогу встановити свої правила протягом 1993–1999 рр. [6, с. 9-16].

Олігархи створили свої власні «служби безпеки та охорони». Вони отримали достатньо можливостей для того, щоб ігнорувати тогочасні кримінальні угруповання, а також використовувати свої зв'язки у владі для придбання та приватизації державних підприємств. Зокрема, протягом 1995–1996 рр. олігархи придбали більше дванадцяти великих

державних підприємств шляхом приватизації в обмін на акції та цінні папери. У підсумку це дозволило їм надати Б. Єльцину величезну фінансову підтримку для участі у президентській кампанії влітку 1996 р.

Тож у червні-липні 1996 р. у Росії відбулися президентські вибори. Попри велику підтримку комуністів у суспільстві Б. Єльцин зміг перемогти лідера комуністичної партії (КПРФ) Г. Зюганова у другому турі. Ці вибори були дуже напруженими як для політиків, так і для суспільства, адже вони показали, наскільки псевдодемократичною була тодішня Росія, а також наскільки відвертою була реакція соціуму на невдалі реформи. У підсумку масове невдоволення соціуму провальною економічною політикою знайшло своє відображення у колосальній підтримці комуністичного політика [16].

Отже, заручившись підтримкою олігархів, Б. Єльцину вдалося здобути перемогу на виборах. За час своєї другої каденції Б. Єльцин повністю дестабілізував й без того розхитану політико-економічну ситуацію у державі. Проблеми зі здоров'ям, зокрема операція на серці, значно послабили його політичні амбіції у другій половині 1996 р. До того ж Державна Дума, в якій домінували комуністи, створювала проблеми для реалізації його політичних ініціатив. Одним із останніх ударів по політичній позиції Б. Єльцина став дефолт серпня 1998 р., внаслідок якого він протягом року п'ять разів змінював прем'єр-міністрів, намагаючись стабілізувати економіку країни.

За оцінкою дослідників, у історичній ретроспективі шлях розвитку політичної системи за часів Б. Єльцина був суб'єктивізованим та ідіосинкратичним. Тобто, він підтримував сильні президентські повноваження та виступав проти парламентської системи. Він щиро вірив у федералізм і автономію губернаторів, але розпочав та вів війну в Чечні 1994–1996 рр. Він доволі толерантно ставився до критики зі сторони громадськості та ЗМІ й ніколи не притягував осіб до відповідальності за провокації та наклеп. Тож загалом Б. Єльцин ототожнював себе з демократією, хоча, як видно, його концепція демократії була амбівалентною.

Все змінилося після призначення у серпні 1999 р. прем'єр-міністром В. Путіна. 31 грудня того ж року Б. Єльцин добровільно пішов у відставку, передавши свої повноваження прем'єр-міністру В. Путіну, якого було обрано президентом на дострокових виборах у березні 2000 р. Зауважимо, що В. Путін сильно відрізняється від Б. Єльцина в контексті управлінських якостей, насамперед через службу в КДБ. Незважаючи на те, що його політична кар'єра почала стрімко розвиватись наприкінці 1999 р. завдяки Б. Єльцину, він використовував зовсім інші методи управління державою. Зокрема, В. Путін поставив ціль трансформувати геополітичну траєкторію Росії, централізувавши державу та її владу. Свої погляди на перспективи розвитку державу він виклав у документі «Росія на межі тисячоліть». На нашу думку, найяскравіша цитата, що характеризує його погляд на тогочасну ситуацію: «Росія вичерпала свій ліміт на політичні та соціально-економічні потрясіння, катаклізми, радикальні перетворення. Тільки фанатики або глибоко байдужі, байдужі до Росії, до народу політичні сили можуть закликати до чергової революції. Під хоч би якими гаслами – комуністичними, національно-патріотичними чи радикально-ліберальними – не розгорнувся би черговий крутий злом всього і вся, держава і народ його не витримають. Росія потребує сильної державної влади і вона повинна мати її» [11]. Тож у такий спосіб В. Путін фактично оголосив початок побудови ультрацентралізованого авторитарного режиму в Росії.

Отже, після періоду інституціалізованої квазідемократії російська політична система стрімко трансформувалася у бік докомуністичної політичної моделі, яку дослідники характеризують як «патримоніальний авторитаризм» [5, с. 270-274]. Зокрема, протягом першого

президентського терміну (2000–2004 рр.) В. Путін встановив контроль над наймасштабнішими телемережами з метою поглинути головних медіамагнатів країни. Крім того, у жовтні 2003 р. олігарх М. Ходорковський, власник нафтової компанії «ЮКОС», був заарештований за наказом Кремля і засуджений у травні 2005 р. до восьми років ув'язнення. Справа «ЮКОСу» стала чітким сигналом для олігархів для утримання від будь-яких форм політизації, а тим паче від створення політичної опозиції.

Під час другої президентської каденції (2004–2008 рр.) серйозним викликом для влади В. Путіна стала Помаранчева революція 2004 р. в Україні. Вона вплинула на суспільно-політичну ситуацію у Росії. Тож Кремль відчув потребу у посиленні контролю у всіх сферах державного управління, щоб запобігти повторенню такого ж сценарію в РФ. Насамперед з 2005 р. глави суб'єктів федерації більше не обиралися на демократичних виборах, а призначалися безпосередньо Кремлем. Крім того, реєстрація партій та кандидатів на виборах проходила жорсткий контроль, що, де-факто, елімінувало наявність політичної опозиції. Для недопущення демократизації політичної системи наприкінці 2005 р. В. Путін впроваджує ще більше жорстких нововведень. Зокрема, наприкінці 2005 р. вступив у дію закон про неурядові організації, який дав змогу уряду ліквідувати будь-яку громадську організацію. Насамперед це було спрямовано проти опозиційних організацій. Більше того, податкові органи було мобілізовано на перевірку недержавних організацій, а офіційна заборона на критику державних службовців й виділення окремого виду правопорушень отримали офіційну назву – «екстремізм».

В. Путін також ініціював зміну системи проведення виборів, змінивши мажоритарну систему пропорційною під час виборів у Державну Думу. Також з його ініціативи було збільшено прохідний поріг для партій до 7% для недопущення проходження в Держдуму опозиційних партій. Ці зміни дали очікуваний результат – пропрезидентська партія «Єдина Росія» отримала конституційну більшість на виборах 2007 р. Як результат, Держдума фактично почала відігравати консультативну роль у процесі прийняття політичних рішень. Врешті-решт, оновлене виборче законодавство надало уряду повний контроль над підрахунком голосів та звело до мінімуму незалежний моніторинг виборів.

Крім того, був посилений контроль над медіапростором, зокрема над ЗМІ: нове законодавство легалізувало суворий контроль над державними та приватними медіа корпораціями [10]. Обмеження також поширилися на проведення масових заходів, зокрема протести у будь-яких формах тепер офіційно було дозволено придушувати з допомогою силових структур, що призвело до ув'язнення багатьох протестувальників та журналістів. Одразу після імплементації цих нововведень розпочалися масові репресії та вбивства журналістів й опозиційних політиків, що досі залишаються нерозкритими [12]. Отже, В. Путін централізував політичну владу шляхом обмеження повноважень олігархів та ЗМІ, жорстко придушуючи інакodomців.

На зовнішньополітичній арені Кремль вибрав відверто націоналістичний напрям політичного курсу для реалізації плану централізації влади. Путінський режим не мав чіткої ідеології, а отже, кремлівські політтехнологи почали працювати над «російською ідеєю», ідеєю «третього Риму» та «руського миру». Радикальна імплементація цих ідей у суспільно-політичних колах навряд чи була б сприйнята належно. Тому В. Путін обрав стратегію поступового нав'язування. Зокрема, центральним посланням російському електорату під час парламентської та президентської кампаній 2007–2008 рр. була стабільність політики «Плану Путіна», верховенство Росії на пострадянському просторі та збереження миру будь-якою ціною.

Зміцнивши ґрунт для подальшого правління, В. Путін підготувався до закінчення терміну своїх повноважень після восьми років перебування на посаді президента, визначивши

свого наступника на посаді президента – Д. Медведєва, який працював з В. Путіним ще з 1990 р. Вибір припав на Медведєва після тривалої внутрішньої боротьби між підконтрольними кланами Путіна [8]. На наступний день після інавгурації Д. Медведєва, 8 травня 2008 р., В. Путін був затверджений Держдумою на посаді прем'єр-міністра. Однак Путін чітко дав зрозуміти, що планує відігравати у цьому тандемі головну роль. Зокрема, в останні місяці перебування на посаді президента він затвердив соціально-економічний план розвитку Росії до 2020 р., за реалізацію якого він особисто ніс відповідальність уже як прем'єр-міністр. Крім того, він очолив партію «Єдина Росія». Тож, як бачимо, нова конфігурація влади була лише формально двосторонньою: Д. Медведєв, де-юре, займав найвищу посаду, а, де-факто, В. Путін керував державою з посади прем'єр-міністра, зберігши підтримку населення та політичних еліт.

Отже, можемо констатувати, що трансформація політичної системи у Росії від децентралізованої до централізованої відбулась у два етапи: перший – період становлення хиткої квазідемократії Б. Єльцина (1991–1999 рр.); другий – тотальна централізація влади протягом перших двох президентських термінів В. Путіна (2000–2008 рр.). Централізація влади супроводжувалась зміною політичних інститутів, посиленням впливу силових органів, захопленням ЗМІ, придушенням олігархів та репресіями щодо опозиції. Можемо стверджувати, що плавного переходу від олігархічної демократії до відвертого авторитаризму не відбулось. Політикам Росії довелось пристосовуватись до жорстких умов концентрації влади у єдиному центрі. Суб'єктивізація політичних відносин у Росії стала неминучим кроком Кремля, що призвів до коротко- та довготермінових наслідків у внутрішній та зовнішній політиці держави. Централізація влади дала змогу В. Путіну сформувати авторитарний режим з культом особистості, вдало замаскувавши його під демократичним фасадом. Демократичний шлях розвитку держави, обраний Б. Єльциним, зазнав невдачі на тлі невдалих реформ та створив усі необхідні умови для впровадження імперіалістських намірів авторитарного режиму В. Путіна.

Список використаної літератури

1. Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші роки надії : Запис бесіди С. О. Кичигіна. Київ: Довіра, 1994. 230 с.
2. Шипунов Г. Реформа федеративного устрою Росії в контексті становлення моноцентричного політичного режиму президента В. Путіна. *Українська національна ідея: реальності та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 189-197.
3. Aron L. Yeltsin: A Revolutionary Life. New York: St Martin's, 2000. 934 p.
4. Elliott J.E., Hall T. Boris Yeltsin and Russia's Rocky Road to Capitalism: The Early Years. *International Journal of Social Economics*. 1999. Vol. 26, № 12. P. 1389-1417.
5. Federalism and Local Politics in Russia / C. Ross, A. Campbell (eds.). New York: Routledge, 2009. 306 p.
6. Finckenauer J.O., Voronin Y. The Threat of Russian Organized Crime. *U.S. Department of Justice. National Institute of Justice*. 2001. 33 p.
7. Goldman M. I. Putin and the Oligarchs. *Foreign Affairs*. 2004. Vol. 83, № 6. P. 33-44.
8. Harding L. Dmitry Medvedev: The Rise and Fall of the Robin to Putin's Batman. *The Guardian*. 14 January 2020. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/15/dmitry-medvedev-the-rise-and-fall-of-the-robin-to-putins-batman> (дата звернення: 21.05.2023).
9. Myagkov M., Ordeshook P. Russian Elections: An Oxymoron of Democracy. 2008. 28 p.
10. Ognyanova K. Careful What You Say: Media Control in Putin's Russia – Implications for Online Content. *International Journal of E-Politics*. 2014. Vol. 1, № 2. P. 1-15.
11. Putin V. Russia at the Turn of the Millennium. URL: <https://pages.uoregon.edu/kimball/Putin.htm> (дата звернення: 21.05.2023).

12. Putin's Asymmetric Assault on Democracy in Russia and Europe: Implications for U.S. National Security. Washington: U.S. Government Publishing Office. 2018. 216 p.
13. Richter J. Putin and the Public Chamber. *Post-Soviet Affairs*. Vol. 25, № 1. P. 39-65.
14. Rodin J. Rethinking Russian Federalism: The Politics of Intergovernmental Relations and Federal Reforms at the Turn of the Millennium. Stockholm: University of Stockholm, 2006. 269 p.
15. Sakwa R. Russian Politics and Society. Second Edition. New York: Routledge, 1996. 520 p.
16. Ware R. Russian Presidential Election: Prospects and Implications. *House of Commons Library Research Paper 96/70*. 1996. 21 p.

**FROM DECENTRALIZATION TO CENTRALIZATION:
THE HISTORY OF THE USURPATION
OF POLITICAL POWER IN RUSSIA (1991–2008)**

Mykola Bushev

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy,

Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The paper considers the theoretical and practical principles and conceptualizes the centralization of political power in Russia during the rule of Boris Yeltsin and Vladimir Putin. Centralization is considered as a structural concentration of political, organizational, institutional power, and related authority in a single political institution, group, or individual political entity.

This paper identifies the main aspects and features of the centralized government formation in the example of Russia from 1991 to 2008. The work outlines structural and qualitative changes in the political system, socio-political and legal field, and media space and analyzes the evolution of the means of usurpation of power in a historical retrospect. In addition, it depicts the main features of political governance structure shaping and the creation of a quasi-democratic regime in Russia.

In addition, it considers the concepts of decentralization and centralization through the prism of multilateral relations of individual entities and institutions within the Russian state. The paper investigates the mechanisms of formation and modification of the political regime and their influence on the relationship between the political leadership, the oligarchs, and criminalized political lobbyists. The structure of the political system on the way to its transformation is analyzed, and the primary schemes of usurpation of state power are determined.

Scientific interest in the problem of centralization of political power is due to the strengthening and increasing influence of authoritarian regimes in the political system. The centralization of power as a unique phenomenon in its essence requires constant scientific study in the context of the functioning and evolution of political regimes in the modern world.

Key words: centralization, decentralization, political system, usurpation, opposition, authoritarian regime, quasi-democracy, Russia Federation.